

Fábián Pál

A magyar nyelvtudomány és néhány gyakorlati vetülete az idegen ajkúak magyarra tanításában

Tisztelt Hallgatóim!

Bocsássák meg nekem, hogy nem a meghívóban kinyomtatott témakört próbálom meg önöknek felvázolni, vagyis nem „A magyar nyelvtudomány gyakorlati vetületei”-ről szeretném gondolataimat elmondani: az így megfogalmazott cím, amelyet a nyár elején nagy hirtelenében adtam, olyan széles körű tartalmat sejtet, amelyre sem a rendezők, sem én nem gondoltunk. Ezért kérem önöket, szíveskedjenek nekem megengedni, hogy a címet erre változtassam: „A magyar nyelvtudomány és néhány gyakorlati vetülete az idegen ajkúak magyarra tanításában”.

Nem vállalkozhatom ugyanis annál többre, mint hogy a magyar nyelvtudomány főbb ágainak mai állapotát megkísérlem (a magam szubjektív szemüvegén át a lehető legobjektívabban) bemutatni, valamint e megállapításaimból levonni néhány következtetést a magyarnak mint idegen nyelvnek oktatására nézve.

Esetleges félreértések elkerülése végett megjegyzem, hogy magyar nyelvtudomány alatt természetesen nem „magyarországi nyelvtudományt”, hanem csak (mozgószabályosan írva) „magyar nyelv-tudományt” értek, és ezt igyekszem a mi szakmánkra, a magyar mint idegen nyelv oktatására vonatkoztatni.

Talán némi meglepetést okozok azzal, hogy nem a leíró nyelvtani kutatásokról szólok először, hanem a magyar nyelvi norma avagy (újban inkább kedvelt szóval) a sztenderd ügyéről. Hogy így tegyek, arra két körülmény indított. Egyrészt az, hogy a magyar nyelvi sztenderddel kapcsolatos véleménycsere, vita az utóbbi néhány évben rendkívül megélénkült, tehát a kérdés túlzás nélkül időszerű. Másrészt fontos ez az ügy azért is, mert okkal és joggal fel lehet (és fel is kell) tenni a kérdést: helyes-e, hogy idegen ajkú barátainknak éppen azt „a” magyar nyelvet tanítjuk, amelyet nyelvkönyveink tartalmaznak.

Ha visszagondolok egyetemi hallgató koromra (tehát az 1940-es évekre), a magyar irodalmi és köznyelv meglétét nem vitatta senki, és a „helyes-helytelen” elbírálása természetesen az akkor érvényes sztenderdnek megfelelően történt mind a szóbeli, mind az írásbeli megnyilatkozások megítélésekor iskolában és szépirodalomban egyaránt. Hogy mi tartozik ebbe az elvárásba és mi rekesztendő ki belőle, annak meghatározását azonban a kor

nem érezte nyelvtudományi feladatnak, hanem az iskolai anyanyelvi nevelés, illetőleg a nyelvművelés hatáskörébe utalta. (Jellemző volt ilyen szempontból Gombocz Zoltán „objektív”, azaz teljesen passzív magatartása.)

Gyökeres változás következett viszont be az 1950-es években. Egyrészt a nyelvtörténeti kutatásoknak egy új ága alakult ki: az irodalmi nyelv-kutatás. Az emlékezetes szegedi nyelvészkongresszus (1952) után szép és alapos tanulmányoknak, tanulmánygyűjteményeknek és önálló köteteknek hosszú sorában sikerült meggyőző módon feltárni és bemutatni a magyar irodalmi és köznyelv kialakulását és megszilárdulását. – Másrészt erőteljes leíró nyelvészeti munkálatok indultak, amelyeknek célja az élőnyelvi sztenderd leírása és rögzítése volt, mind nyelvünk rendszere, mind szókészlete tekintetében. Az ún. akadémiai nyelvtanra és a hétközetes értelmező szótárra gondolkodok mint alpművekre, amelyeknek azt a nyelvszemléletét, hogy van egy, az egész magyar nyelvterületre érvényes és legfeljebb csak részmozzanatokban differenciált normatív kommunikációs rendszerünk, mindenki osztotta. Egyetemi és főiskolai tankönyveink, az iskolai tankönyvek és a külföldieknek írt nyelvtanító művek máig ennek a látásmódnak megfelelően készültek és készülnek.

Ujabbban azonban – valószínűleg a nyelvészszociológiai indíttatású kutatások hatására – a figyelem erősen a nem normaszintű nyelvváltozatok felé fordult. Nem a nyelvjárások tanulmányozására, nem is a föléjük rétegződő regionális köznyelvek kutatására gondolkodok, hanem inkább a szociolektusok (a tolvajnyelv, a diákzsargon, az ifjúsági nyelv, a szaknyelvek) iránti érdeklődés megélénkülésére. Ezekkel kapcsolatban meglehetősen gyakorinak mondható az a nézet, hogy saját normájuk van, holott - szerintem - nincs olyan sajátosságuk, ami ne lenne beilleszthető a magyar nyelvi rendszerbe. A határainkon túl élő magyarok nyelvének vizsgálatában is divatos lett a különbségek keresése (és persze megtalálása); olyannyira, hogy megpendítették még egy külön normájú, önálló szlovákiai magyar nyelv létezésére is.

Ezért teendő fel a kérdés, hogy vajon a magyar nyelvi sztenderd meglétében bízó és gondolkodó nyelvszemlélet, avagy a soknormájú látásmód legyen-e a vezérelv a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanításában. Én a belső nyelvváltozatok közti eltérések erőltetett felnagyítását a magyar nyelvleírás szempontjából elhibázott és ártalmas igyekezetnek vélem, a magyarnak mint idegen nyelvnek oktatásában pedig lehetetlennek tartom.

A magyar nyelvészeti kutatásoknak grammatikai ágazatát illetőleg két okból leszek kénytelen csalódást okozni tisztelt hallgatóimnak. Nagyon kevés az időm, tehát más témakörök kárára nem bocsátkozhattam ennek a szerteágazó probléma együttesnek a boncolgatásába. Továbbá (és főként): nem

vagyok grammatikus, ezért nem is mertem ebbe az óriási fába vágni a fejszémét. Csak a következőkre bátorkodom emlékeztetni önöket.

A háború óta eltelt fél évszázad a magyar nyelvleírásban három főbb irányzat versengését hozta. Először az úgynevezett klasszikus grammatika uralta a leíró nyelvtani terepet, rendkívül értékes művekkel (az akadémiai nyelvtannal, az egyetemi nyelvtannal, sok főiskolai jegyzettel stb.) gazdagítva a magyar nyelvtudományt. Aztán (az 1960-as évek elejétől) egyre több híve lett az új nyugati irányzatoknak: előbb a strukturalizmusnak, aztán a generatív nyelvészetnek. Munkálkodásuk két szintézise nemrég jelent meg (a mondattan 1992-ben, a fonológia 1994-ben). A harmadik irányt a klasszikus grammatika megújításának szokás nevezni. Ennek hívei mind a strukturalizmus, mind a generatív grammatika számos elemét, módszerét beépítették a maguk hagyományos alapokra épülő koncepciójába. Bár sok kiváló előtanulmány elkészült már, ez az irányzat még adós összefoglaló művel.

Hogy szint valljak: hozzám ez az irány áll a legközelebb, mert ennek a követői hajlamosak leginkább a Rácz Endrétől „dinamikus szinkroniának” nevezett látásmódra, amit én is nyelvszemléletem lényeges elemének tartok. Szerintem a nyelvben, annak állandó mozgása, változása miatt, csak „kvázistacionárius” állapotok vannak, s ezt a szinkrón nyelvleírásban is érzékeltetni kell. Vagyis pl. az ikes ragozás mai állapotát egy hosszú történeti folyamat egy állomásaként – nem pedig végállomásaként – kell bemutatni. Külföldi hallgatóinkat sem lehet hosszú ideig becsapni: a tantermi lombikból kikerülve és kapcsolatba jutva a magyar nyelvi valósággal, úgyszólván pillanatok alatt rájönnek az igazságra. Azt is sokszor tapasztaltam – biztosan sokan mások is –, hogy egy-egy rövid történeti magyarázat (pl. az újabb keletkezésű névutókról vagy ragos névszóknak igekötővé válásáról) rendkívül meggyorsítja a magyar nyelvi rendszer funkcionálásának megértését, az analógiaérzék fejlődését.

Egyébiránt, kedves kollégák, szerintem most olyan időszakot élünk, amikor a nyelvleírás felfogásában vagy módszerének megválasztásában a kutatók, a nyelvkönyvírók szabadsága teljesnek mondható. Ezt tapasztalom már több éve az egyetemi oktatásban, ezt látom a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanításában, tankönyv- és jegyzetanyagában is.

A kutatók témák preferáltsága természetesen nem egyforma, de bizonyos, hogy nemigen tudnék olyan területeket megnevezni, amelyek kimaradtak volna a vitákból, a nagy átértékelésekből. Nem is teszek kísérletet arra, hogy kistatisztikázzam és értékelni próbáljam; mivel foglalkoztak keveset, vagy mivel törődtek a kelleténél is többet a kutatóink. Ennek ellenére felhívom a figyelmet a vonzat kutatás fontosságára: a vonzatokat ugyanis egy nyelv megbízható tudása kulcskérdésnek tartom. Külföldieket magyarra tanítva is azt tapasztaltam, amit olaszországi szolgálatom idején magamon is

megfigyeltem: az idegen környezeti nyelv igen jó ismeretében is visszavonhatatlanul „le lehet bukni” egyetlen hibás vonzaton. Nos, ezért örvendek annak, hogy a magyar vonzatok ügyeire, gondjaira grammatikusaink felfigyeltek, e témakörben jelentős elméleti művek születtek. A magyar grammatika jelentős támogatásának tekinthető, hogy magyaroknak idegen nyelvekre tanítása kedvéért az orosz, angol, francia, olasz vonzatok kutatása is jelentősen előrehaladt, több idegen – magyar vonzatszótár jelent meg. Sajnos, a magyar nyelvi vonzatoknak tüzetes feldolgozásáról, egy alapos magyar vonzatszótárról, vagy annak legalább a készüléséről én még nem tudok. De ez már nem grammatikai, hanem lexikai, sőt lexikográfiai kérdés.

Míg grammatikai „közéletünket” az élénk pezsgés, a sok vita, a mozgás jellemezte a háború utáni időszakban, addig a nyelvleírásnak másik nagy területe, a szótárírás szinte állóvíznek bizonyult: a hétkötetes értelmező kéziszótárnak (1959 –1962) és annak rövidített megjelenése (1972) óta igen kevés történt szókészletünk leltározásának, számbavételének érdekében. Sajnos több fényévnyi távolságban vagyunk a francia, az olasz, az angol, az amerikai stb. szótárkiadás teljesítményétől: ott számítógépes szótárszerkesztésre régen berendezkedett cégek szinte naprakész anyagú szótárakkal segítik közönségük tájékozódását; nálunk (sok sürgetés ellenére) harminc éve nincs „keret” az értelmező szótár felfrissítésére. Most szerveződött egy munkacsoport a Nyelvtudományi Intézetben, amelynek ez a célja, de hogy az igen serény OTKA-támogatás kevés lesz a vállalkozás befejezéséhez, az bizonyos.

Ez a lemaradásunk a magyar mint idegen nyelv oktatásának eredményességét is erősen befolyásolja: mai élő és gyorsan változó nyelvünk szavai felől külföldi tanulmányaink nem tudnak miből eligazítást kapni. Viszonylag sikeres kétnyelvű szótárkiadásunk az értelmező szótárak hiányát nem tudja pótolni.

Magyar nyelvészeti érdekű fonetikai-fonológiai kutatások hazánkban két helyen folynak intenzíven: az ELTE Bölcsészettudományi Karának Fonetikai Tanszékén és az MTA Nyelvtudományi Intézetének Fonetikai Osztályán. Tudomásom szerint azonban sem az egyetemen, sem az intézetben nem foglalkoznak olyan témákkal, amelyek a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatásában közvetlenül hasznosíthatók lennének.

Az előrelépés külföldi tanítványainknak helyes magyar kiejtésre tanításában leginkább a technikának köszönhető. Annak például, hogy minden valamirevaló oktatóhelyet felszereltek már nyelvi laboratóriummal, hogy mindent fel lehet venni, gyakorlás is akármikor lehetséges. Nem tudom viszont, hogyan állunk kiejtés-gyakoroltató anyagok tekintetében. Kiderül talán a hozzászólásokból.

A szinkrón stúdiumok sorában illetet volna beszélnem legalább még a következőkről: a magyar jelentéstan fejlődéséről (kiemelten a szinonimakutatásról); a stilisztikáról (elsősorban a stíluselemző módszerekről); s aztán főképp a rendkívül gyorsan igen jelentős előrehaladást mutató szövegtani munkálatokról. Azért mondtam le róluk, mert külföldi hallgatóinkkal való foglalkozásunk során ezekben a tudnivalókban csak ritka, egyedinek mondható esetben tudunk elmélyülni. Sajnálatos, mert legalább a szövegtannak be kellene épülnie a rendszeres, az általános oktatásba is.

Minden idegen nyelv ismeretéhez hozzátartozik az illető nyelv helyesírásának a tudása is. Érdeemes lenne ezért majd egy más alkalommal a külföldieknek történő helyesírás-tanítás módszertanáról gondolatainkat kicserélni. Ennek a mai tanácskozásnak a keretében azonban csak egy legenda cáfolatára van lehetőségem. A legenda ennyi: „A magyar helyesírás szinte évről évre változik”. Teljes tévedés, ami valószínűleg arra vezethető vissza, hogy közönségünk nem tesz különbséget kiadás és lenyomat között. Helyesírási szabályzatunk egy-egy új kiadására csak nagyobb időközönként szokott sor kerülni. Ilyenkor az Akadémia tudományos alapossgal átvizsgálja az egész rendszert, s hoz vagy nem hoz új szabályokat. Ilyen átrendezés ebben az évszázadban csak 1922-ben, 1954-ben és 1984-ben volt. A szabályzatot azonban (gyorsan fogyó könyv lévén) változatlanul újra meg újra ki kell nyomtatni, az 1984. évi 11. kiadásnak pl. tavaly ősszel jelent meg a 11. lenyomata. Ebben az Akadémia néhány, történelmileg elavult példát kicserélt ugyan (Április 4. Gépgyár, a Munka Vörös Zászló Érdemrendje stb.), de semmiféle szabályváltozás nincs benne. A tájékozatlanságon alapuló szóbeszédnek tehát ne tessék hinni!

Az eddig érintett kutatási területeken kívül a magyar nyelvtudománynak több olyan sikeres ágazata van még, amelyeknek nincsen ugyan közvetlen gyakorlati vetülete a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanításában, mégsem képzelhető el nélkülük a magyartanítás külföldieknek.

Ilyen stúdium mindenekelőtt a nyelvtörténet, amely Révai Miklós óta a magyar nyelvtudomány büszkesége volt, s ma is kiváló művekkel dicsekedhet.

Ezek sorában elsőnek említhető „A magyar nyelv történeti nyelvtana” című nagyszabású munka. Ennek eddig megjelent három vaskos kötete nem hiányozhat az oktatóhelyek könyvtárából sem. E sokszerzős nagy opus legnagyobb erényének (sok-sok más érdeme mellett) azt tartom, hogy sikeresen valósult meg benne a már említett „dinamikus szinkronia”. A szerzők ugyanis azt a módszert követik, hogy pl. az ómagyar kor kései szakaszának (kb. a Jókai-kódextől a mohácsi vészig terjedő időszaknak) egy-egy nyelvi részrendszeréről (a névszóragozásról, a szóképzésről stb.) egyrészt pontos szinkrón képet rajzolnak, másrészt azonban összevetik ezt az állapotot mind az előbbi, tehát a korai ómagyar szakasz viszonyaival is, meg a mai

helyzettel is. A grammatikai kategóriákról így készült „kvázi stacionárius” elemzések a mű egészében aztán egymásra rétegződnek. Az ilyen módszerű kutatásoknak az a különös érdekességük, hogy voltaképpen az összevető nyelvvizsgálatnak egy sajátos műfaját jelentik, amennyiben nem két nyelvnek egyidejű rendszere, hanem egy nyelvnek egymást követő állapotai hasonlíthatnak össze egymással.

Mind a külföldi egyetemeken magyart tanuló diákok, mind az itt tanuló külföldiek körében gyakori szakdolgozati, sőt doktori téma szokott lenni a jövevényszó-kutatás, mindkét irányban. Ezért emlékeztetek arra, hogy befejeződtek az „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen” című új etimológiai szótár munkálatai; mind a hat kötet a kutatók rendelkezésére áll.

Rátérve most már a minket legközelebről érdeklő magyar nyelvészeti ágra, a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítására, először – mint a tisztelt jelenlevők közül koromat tekintve talán a legöregebb, de e szakma itthoni művelői között a háború után az egyik első – hadd idézzem föl röviden a múltat.

Nyelvünknek külföldön való oktatása – ez közismert – a háború után a mélypontra zuhant: a nyugati országokban működő magyar lektorokat és professzorokat hazarendelték, s csak az engedetleneknek volt köszönhető, hogy pl. Bolognában, Milánóban, Nápolyban tovább folyt a magyartanítás, és nem szűnt meg a hungarológia művelése.

Magyarországon a háború alatt (érthető okokból) nagyon kevés külföldi diák tanult. Eötvös-kollégiumi éveimből (1941 és 1944 között) 6-7 külföldi társunkra emlékszem, kollégiumon kívülre meg egyre sem.

1950 táján kezdtek jönni egyre nagyobb számban a külföldi ösztöndíjasok a szocialista táborból meg a szimpatizáns országokból; ekkor és ezek kedvéért hozták létre a Nemzetközi Előkészítő Intézetet itt, a Zombolyai utcában.

Ez az ötvenes évtized volt a hazai hőskorszak. A Bánhidi–Jókai–Szabó-féle „Lehrbuch der ungarischen Spraché-ból tanítottuk a mongolokat, a koreaiakat, a kínaiakat, a vietnámiakat, az arabokat, az indonézeket stb. (Német csak egy-kettő akadt az akkori eresztésben.) Némi megkönnyebbülést jelentett, amikor a nyelvkönyvnek angol nyelvű változata, a „Learn Hungarian” elkészült. És hát persze volt tábla meg kréta is a tantermekben oktatási segédeszközökül.

Aztán megszervezték az egyetemeken és a főiskolákon is a külföldiek magyar nyelvi továbbképzését, s nagy érdeme a most elhunyt Hegyi Endrének, hogy kiharcolta az ELTE Bölcsészkarán a Központi Magyar Nyelvi Lektorátus létesítését. Tulajdonképpen ezzel a mozzanattal ismertetett el, hogy a magyar mint idegen nyelv külön részdiszciplínája nyelvtudományunknak.

Mindezt nemcsak azért meséltem el, mert jó dolog emlékezni eredményeinkre (no meg fiatalságunkra), hanem inkább azért, hogy kedvet

csinálják az itt jelenlévő ifjabb kollégáknak: rendkívüli értéket jelentene, ha valaki (esetleg az NHK megbízásából) vállalkozna a mostanra oly szépen erőre kapott hivatásunk történetének feldolgozására.

Mert vitathatatlan az óriási haladás. Ezt a tudományos áttekintést készítvén, átnéztem (korántsem alaposan) az utóbbi néhány év magyar mint idegen nyelvi termését. Ennek jelentős része az NHK új sorozataiban található; a Hungarológia címűnek már 7, az Officina Hungaricának 4 (egyenként több száz lapos) kötetében. A központ és a NEI korábbi kiadványaira, sorozataira is utalnom kell: ezekben is jelentős a nyelvoktatás érdekét szolgáló anyag mennyisége. Az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Bizottságában évenként rendezett konferenciák mindegyikén külön szekciót lehetett szervezni a magyar mint idegen nyelv oktatásának; az elhangzott előadások rendre megjelentek a konferenciák anyagát közreadó kötetekben. Külön tudományos-módszertani sorozata van az ELTE BTK Magyar Nyelvi Lektorátusának. A szakfolyóiratok is szívesen fogadnak ebből a tárgykörből cikkeket. Külföldi sorozatok is vannak. S ami nagyon fontos: a hajdani egytankönyvűséggel szemben mai viszonyainkat már a soktankönyvűség jellemzi, a tankönyvírók a jelentősen kibővült és differenciálódott igényeket egymással versengve igyekeznek kielégíteni.

A soha-meg-nem-elégedés örök emberi vágya azonban azt parancsolja, hogy tegyem föl a kérdést: „Mi az, ami jelentős fejlődés ellenére mégis hiányzik még, vagy ami talán visszaesett a korábbi állapothoz képest?” Egy-egy példát említek erre is, arra is.

A nyelvi rendszerekre épülő emberi kommunikációs rendszerek – tapasztalatból jól tudjuk – nemcsak nyelvi elemekből állnak, bár kétségtelenül egy-egy nyelv mindegyiknek a legfontosabb összetevője, mondhatnánk: a magja. Ám ahhoz, hogy valaki otthonosan tudjon mozogni egy közösségben, ahhoz nem csak a nyelvét kell tudnia, hanem ismernie kell azokat a „játékszabályokat” is, amelyek pl. a köszönésnek és megszólításnak a rendjét, a szitokszók és a gúgyögések használatának lehetőségeit, a riportokban és interjúkban a kérdés-felelet módját és etikettjét szabályozzák; vagyis tisztában kell lenni egy adott nyelv szociokulturális hátterével is. Elzbieta Artowicz azonban az egyetlen szerző eddig, akitől ilyen tárgyú cikket olvastam. (Persze nem zárom ki más ilyen cikkek meglétét sem.) Arról panaszkodik a szerző, hogy azért fogott tollat, mert külföldieknek írt magyar nyelvkönyvekből nem lehet megtudni, hogyan kell magyarul örülni vagy bánatot kifejezni, hogyan lehet kérést udvariasan vagy éppen nagyon határozottan elutasítani stb. (Vö.: A szociokulturális ismeretek a magyar nyelvi tankönyvekben. Hungarológia 2. 1993: 190–202.) Pedig ilyen természetű véleménye, bizonyos vagyok benne, mindenkinek van ebben a teremben. Írják meg minél többen a tapasztalataikat, igen sokat fogunk profitálni belőlük.

És mi az, amiben némi visszaesés tapasztalható? Az előbb ajánlott szociokulturális irányú vizsgálódás voltaképpen az összevető (konfrontatív) stúdiumoknak egy sajátos neme.

Amikor azonban ilyen vállalkozásokra buzdítok, nem szeretném, ha csökkenne az érdeklődés az immár kitaposott utakon járó, klasszikus módszerű szinkrón nyelvösszevetések iránt. Ennek a módszernek a lényegét már Sylvester János ismerte és alkalmazta magyar anyanyelvűek latin oktatásában. A mi korunkban és a mi körünkben Balázs Jánosnak a NEI 1971-es lektori konferenciáján elhangzott előadásától számíthatjuk az egybevető nyelvvizsgálatok intenzívvé válását (Magyartanítás külföldön III., NEI, 1972.), majdhogynem divatját. Ez mostanra alábbhagyott, ami – ha csak divatról lenne szó – nem lenne baj. Az azonban már hiba lenne, ha a kontrasztív irányú munkálkodás még inkább csökkenne. Erre a veszélyre óhajtottam ezzel a néhány megjegyzéssel figyelmeztetni.

Kedves kollégák!

A retorika is azt tanítja, imént említett szociokulturális hagyományaink meg éppen azt kívánják, hogy az előadó ne legyen terhére a közönségnek. Megköszönöm tehát türelmüket, azt, hogy meghallgattak. Eredményes munkát kívánok mindannyiuknak.

Budapest, 1995. aug. 29-én

Fábián Pál